

MEDİAD

Medya ve Din Araştırmaları Dergisi | Journal of Media and Religion Studies

KİTAP DEĞERLENDİRMESİ | BOOK REVIEW

Aralık 2020, 3(2), 285-291

Geliş: 17.10.2020 | Kabul: 19.11.2020 | Yayın: 28.12.2020

Sanala Veda: Sosyal Medya ve Dönüşen Dindarlık

Farewell to the Virtual: Social Media and Transforming Religiosity

Değerlendiren: Yunus ERGEN*

Kitabın Künyesi: Dereli, M. D. (2020). *Sanala Veda: Sosyal Medya ve Dönüşen Dindarlık*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 347 s.

Yerli alanyazındaki medya ve din ilişkisini inceleyen akademik çalışmalar, son on yılda gözle görülür oranda artmaya başlamıştır. İnternetin yaygınlık kazanması ve dijital iletişim teknolojilerinin gelişmesiyle birlikte geleneksel medya ve din ilişkisini odağa alan çalışmaların ekseninin yeni medyaya, daha özelde sosyal medyaya kaydığını söylemek mümkündür. Bu anlamda, özellikle son birkaç yılda sosyal medya ve din etkileşimine odaklanan çalışmalarda da ciddi bir artış yaşandığı görülmektedir. Sosyal medya ve din ilişkisini, dindarlığın dönüşümü üzerinden ele alan bu eser ise alandaki nitelikli ilk çalışmalardan birisi olması hasebiyle incelemeye değer görülmüştür.

Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Din Sosyolojisi anabilim dalında öğretim üyesi olarak görevini sürdüren, aynı zamanda Medya ve Din Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi'nin (MEDİAM) müdür yardımcılığını ve Medya ve Din Araştırmaları Dergisi'nin (MEDİAD) editörlüğünü yürüten Mustafa Derviş Dereli tarafından kaleme alınan eser, Dereli'nin 2018 yılında tamamlamış olduğu *Dini Kimliklerin Sosyal Medyada Akışkanlaşması: Siber-Etnografik Bir Araştırma* başlıklı doktora tezinden üretilmiştir. Söz konusu tezin, Prof. Dr. Cemal Sofuoğlu Türk İslam Araştırmaları Ödülü Doktora Birincilik Ödülü'ne ve 1. Muhammed İhsan Oğuz Araştırma Ödülleri Doktora Teşvik Ödülü ikinciliğine layık görülmesi, büyük oranda tezden üretilen bu eseri incelemeye değer kılan bir diğer önemli husustur.

Eser, giriş ve sonuç bölümü hariç iki ana bölüm ve on iki kısımdan oluşmaktadır. Eserin birinci bölümü teorik çerçeveyi, ikinci bölümü ise saha düzleminde gerçekleştirilen araştırma sonuçlarını ve analizini içermektedir. Giriş bölümünde, eserin problemi ve metodolojisine ilişkin bilgilerin detaylı olarak anlatılması, okuyucuya metnin geri kalanında nasıl bir içerikle karşı karşıya kalacağını göstermesi açısından önemlidir. Bu anlamda eserin belirli bir çerçeveye ve disipline sahip olduğunu söylemek mümkündür. Ancak eserin kapsamının, "tüketimden mahremiyete, dini bilgiye ulaşma sürecinden din anlatımına, dini otoriteden ritüele..." (s. 1) şeklinde oldukça geniş tutulmasının bir zorluğu da beraberinde getirdiği söylenebilir. Nitekim çalışmanın ilerleyen bölümlerinde de görülebileceği gibi, eserin -her ne kadar ana odağı dini kimlik/dindarlık ve sosyal medya ilişkisi olsa da- dijital din çalışmalarının ritüel, otorite, bilgi, topluluk, anlatım gibi diğer çalışma alanlarını da içeriyor olması, kapsamın genişliğine ve bu genişliği "dini kimlik" ya da "dindarlık" temasında birleştirmenin zorluğuna işaret etmektedir. Ancak yazarın, metnin tamamı göz önüne alındığında, dijital din çalışma alanlarının her birine derinlemesine temas etmesi mümkün olmasa da, bu zorluğun üstesinden geldiğini ifade etmek gerekir. Bununla birlikte giriş bölümünde, eserin doğrudan merkezinde yer alan "dini kimlik/dindarlık, siber-uzam, çevrimiçi-çevrimdışı, sosyal medya ve akışkanlaşma" gibi ana kavramların, eser içerisinde nasıl ve hangi anlamlara tekabül edecek

biçimde kullanıldığına değinilmesi önemlidir. Zira eserin kavram haritası çıkarılarak sınırlarının çizilmesi okuyucunun eseri daha kolay anlamasını sağlamaktadır.

Eser, alt başlığından da anlaşılacağı üzere dindarlığın “dönüşümüne” odaklanmaktadır. Bu anlamda eser, dindarlığın geleneksel biçimde kalmadığını ve değiştiğini iddia etmektedir. Öte yandan eserde dindarlık kavramının yerine dini kimlik kavramının tercih edildiği görülmektedir. Bir başka ifadeyle dini kimlik kavramı dindarlık kavramının yerine ikame edilmiştir. Nitekim yazar, eserde dindarlık kavramını “dini kimlik” kavramı üzerinden derinleştirmiş olduğunu ifade etmektedir. Yazarın ayrıca “dindarlığın gerek teorik düzlemdeki sorgulamalarını, gerekse bilhassa son dönemlerde oldukça popülerleşen ve çoğunlukla sekülerleşmeyle ilintili olarak yapılan Türkiye’deki dindarlık tartışmalarını...” (s. 3) eserin kapsamı dışında tutarak ayrıştırması dikkat çekicidir. Bu itibarla yazar çalışmasının, dindarlığı ya da dini kimliği odağına alan alanyazındaki mevcut çalışmalardan hangi bakımlardan ayrıldığını göstermekte ve bu sayede çalışmanın önemini vurgulamaktadır. Yazarın çalışmasını bu şekilde konumlandırması ise kıymetlidir.

Eserin neden “sanala veda” başlığı taşıdığı ise Dereli’nin şu ifadelerinden anlaşılabilir: “Bizim araştırmamız çevrimiçi düzlem için atfedilen sanal ve sahte gibi sıfatları reddetmek ve yaşadığımız çağda pek çok eylemin uzaktan yapılı hâle gelmesiyle aslında her iki düzlemi birbirinden kolayca ayırmanın mümkün olmadığını *akışkanlaşma* kavramı aracılığıyla öne sürmek suretiyle bu dikotomik bakış açısını aşmayı denemektedir” (s. 4). Buradan hareketle yazar, çevrimiçi ve çevrimdışı dünyaları dikotomik olarak inceleyen alanyazındaki mevcut çalışmalara bir anlamda meydan okumakta ve söz konusu bu dünyaların birbirlerinden ayıramayacağını ya da ayrıştırılamayacağını iddia ederek “sanala veda” etmektedir (s. 9). Sanala veda önermesi, dikkat çekici ve merak uyandırıcı bir nitelik taşımakla birlikte, eserin temel tezine atıfta bulunularak başlığa yansıtılması önemlidir.

Sosyal medya ve din çalışmalarını, ülkemizde yeni sayılabilecek bir araştırma alanı olarak değerlendiren yazar, bu araştırma alanında yapılan mevcut çalışmaları ise dar kapsamlı, yüzeysel ve saha düzleminden uzak, teorik çalışmalar olarak nitelendirmektedir. Buradan hareketle eserin, söz konusu bu eksiklikleri gidermek adına kaleme alındığı, bir başka ifadeyle araştırmanın gerçekleştirilmesindeki temel motivasyonun henüz yeni sayılan sosyal medya ve din çalışmaları alanında var olan boşluğu doldurmak amacı taşıdığı dile getirilmektedir. Bu amaca matuf olarak, çalışma kapsamında gerçekleştirilen ve ikinci bölümde bulgularına ve sonuçlarına yer verilen araştırmanın nasıl yürütüldüğüne ilişkin bilgiler de giriş bölümünde detaylı bir şekilde açıklanmıştır.

Çalışma kapsamında gerçekleştirilen araştırmada, nitel araştırma yöntemlerinden siber-etnografi yöntemi tercih edilmiştir. Bu tercihi Dereli, “sosyal medyanın tabiatında bulunan giriftliği aşma, meseleyi daha etraflı bir biçimde analiz ederek kullanıcıların oradaki var oluşu ve çevrimiçi eylemleriyle ilgili daha derin bir bakış açısına ulaşabilme ve onların dünyalarına bütünüyle dâhil olma isteği, araştırmamızda bizi nitel yönleme sevk etmiştir” ifadeleriyle gerekçelendirmektedir (s. 6). Dini kimliklerin sosyal medyadaki görünümünü ve dönüşümünü ele alan bu eser için nitel araştırma yönteminin tercih edilmesi ise oldukça isabetlidir. Zira çalışmada, ne olduğu sorusundan çok, nasıl ve neden olduğu sorularının peşinden gidildiği anlaşılmaktadır. Bir başka deyişle, araştırmaya seçilen örneklemin anlam dünyasına girilmeye çalışılması nedeniyle nitel yöntemin tercih edilmesi doğrudur. Öte yandan görece yeni sayılabilecek bir araştırma yöntemi olan siber-etnografinin tercih edilmesi de önemlidir. Öyle ki araştırma sahalarının dijitalleşmesiyle klasik etnografi yönteminin değişip gelişerek siber bir muhteva kazanması sonucunda oluşan siber-etnografi yöntemi, özellikle sosyal medyayı odağına alan araştırmalara elverişli bir uygulama imkânı sağlamaktadır. Bu anlamda tercih edilen araştırma deseninin, eserin temel problemiğinin çözümüne uygun bir nitelik taşıdığı söylenebilir. Araştırma gerçekleştirilirken, etnografik desenli araştırmalarda kullanılması tavsiye edilen gözlem, görüşme ve doküman incelemesi gibi veri toplama tekniklerinin aynı anda ve eş güdümlü kullanılmasıysa araştırmayı daha güçlü kılmıştır.

Eserin “Ekranın Ardındaki Dünya: Siber Uzamda Kimlik ve Din” başlığını taşıyan birinci bölümünün, “Geleneksel Dönemden Postmodern Döneme Kimliğin Serüveni” isimli ilk kısmında yazar, öncelikli olarak sosyal bilimlerde süregiden ve kendisinin bir “sorun” olarak nitelediği (s. 22) kimlik tartışmalarını geleneksel, modern ve postmodern dönemler bağlamında ele almakta ve kimliğin söz konusu dönemlerde -özellikle postmodern dönemde ve postmodern bir düşünür olarak anılan Zygmunt Bauman’dan aldığı “akışkanlaşma” kavramı etrafında- nasıl bir görünüme sahip olduğunu detaylı olarak incelemektedir. Bu sayede kimliğin sosyal teorideki tarihsel serüvenine ve geçirdiği dönüşüme ışık tutan yazar, kimliğe ilişkin kavramsal bir çerçeve oluşturmakta ve kimlik türlerine yönelik ortaya çıkan farklı tartışmaları da değerlendirmektedir. Bu tartışmalardan hareketle yazar, kimliğin akışkanlaştığını ve dolayısıyla değişip dönüştüğünü kabul etmekte ancak bu değişimin ve dönüşümün, postmodern düşüncede öne çıktığı şekliyle kimliği ortadan kaldıracak ya da onu hiçleştirecek düzeyde olmadığını öne sürmektedir. Yazarın kimliğe ilişkin tartışmalarda ana uğrağı postmodern bir muhteva taşıyan akışkanlaşma kavramı olsa da, bu kavramı modern döneme/yoruma uygun biçimde temellendirmesi ise dikkat çekicidir (s. 25). Nitekim çalışmanın saha araştırması kısmını oluşturan ikinci bölümde de görülebileceği gibi yazar, çevrimiçi (dini) kimliklerin gündelik gerçeklikle bağıni yitirmediğini, aksine sosyal medyada söz konusu kimliklerin yeni ve farklı görünümlere kavuşabileceğini öne sürerek, postmodern görüşlerden ayrılmaktadır (s. 294).

Birinci bölümün “Kimlikten Dijital Kimliğe: Siber Uzamda Zaman, Mekân ve Beden” başlığını taşıyan ikinci kısmında Dereli, kimliğin değişimini ve dönüşümünü dijitalleşme üzerinden ele almakta ve zaman, mekân ve beden ilişkisine tıpkı bir önceki kısımda olduğu gibi geleneksel, modern ve postmodern dönemler bağlamında kısaca değinmektedir. Zaman ve mekân ayrımını ya da birleşimini beden üzerinden irdeleyen yazar, zaman-mekân birlikteliğinin bir zorunluluk olmaktan çıkarak birbirine içkin bir hale büründüğünü ve girift bir yapı arz ettiğini öne sürmektedir (s. 26-27). Özellikle dijitalleşmenin artması ve yeni medya ortamlarının çoğalmasıyla birlikte bedenün siber uzamda aynı anda birden fazla yerde bulunabilmesini, zaman-mekân birlikteliğinin ya da biraradalığının ortadan kaybolmasına yormaktadır. Buradan hareketle Dereli’nin, eserin başlığına da yansıyan “sanala veda” argümanını temellendirdiğini söylemek mümkündür. Ayrıca bu kısımda yazar, dijital dünyaya ya da siber uzama ilişkin kavramsal çerçevenin sınırlarını da detaylı olarak çizmektedir. Din sosyolojisi alanında çalışmalarını yürüten Dereli’nin, iletişim çalışmalarına nispeten daha yakın olan bir alana ilişkin bu denli geniş bir kavramsal örüntü oluşturması ise oldukça kıymetlidir. Bu durumun, eserin sonraki kısımlarında da görüldüğünü ifade etmekle birlikte siber/dijital/çevrimiçi, sosyal medya platformları/sosyal ağ ortamları gibi bazı kavramların çoğu zaman birbirlerinin yerine ikame edilerek kullanılmasının ve “sosyal medya ağı” gibi alanyazında pek rastlanılmayan kavramların tercih edilmesinin, eserin kavramsal tutarlılığına gölge düşürdüğü de söylenebilir.

Siber uzamın muhtevasına yönelik yapılan açıklamalardan sonra “Kimliğin Dijital Halleri: Siber Uzam Aynasında Kimlik” isimli üçüncü kısımda, kimliğin dijitalleşme sürecine ve kimlik çalışmalarının siber uzamla olan ilişkisine, bir başka ifadeyle siber uzamda kimliklerin nasıl oluştuğuna ve hangi konumda yer aldığına değinilmektedir. Bu itibarla yazar, kimliği siber uzam çalışmalarının merkezi tartışmalarından birisi olarak telakki etmektedir. Siber uzamdaki kimlik tartışmalarının hangi açılardan farklılaştığına detaylı olarak eğilen Dereli, söz konusu tartışmaları çevrimiçi-çevrimdışı kimlikler dikotomisi bağlamında incelemektedir. Bu çerçevede, öncelikle kimliğin 1970’li yıllarda siber uzamdaki ilk görünümlerinin nasıl gerçekleştiğini, alanyazında yer alan ilk çalışmalardan hareketle izaha kavuşturmakta, daha sonra siber uzamın gelişmesi ve genişlemesiyle birlikte kimliğe atfedilen değerin nasıl değişip dönüştüğünü, çalışmanın teorik çerçevesini oluşturan postmodern veçheye yaslanarak irdelemektedir. Son olarak, -giriş kısmında da belirtildiği

üzere- kimlik tartışmalarına yönelik mevcut çalışmaların ana çehresini oluşturan çevrimiçi-çevrimdışı kimlikler dikotomisi aşılmaya çalışılarak, kimliğin akışkanlaştığı ve siber uzam kimliklerinde yeni bir döneme girildiği belirtilmektedir. Siber uzamın oluşmaya başladığı ilk dönemde anonim bir yapıyla bulunan kimliklerin, 1990'lı yıllardan itibaren giderek anonimlikten uzaklaşmaya başladığını belirten Dereli, çevrimiçi kimliklerle çevrimdışı kimliklerin katı bir biçimde ayrılamayacağını/ayrıştırılamayacağını, aksine her iki uzamda var olan kimliklerin birbirlerinden izler taşıdığını ve birbirlerini beslediğini, dolayısıyla geçişken bir yapı arz eden yeni kimliklerin “akışkan kimlikler”in oluşmasına yol açtığını öne sürmektedir (s. 69). Eserin bu kısmında dikkati celbeden en önemli husus, Dereli'nin kimlik çalışmalarına yönelik detaylı alanyazın tahlili ve yaslandığı teorik çerçeveye hem sadık kalması hem de bu teorik çerçeveyi aşacak önermelerde bulunmasıdır. Nitekim siber uzamda kimliğin görünümüne yönelik aktarılanlar, deyim yerindeyse bir arkeolojik çalışmayı andırmaktadır. Bu anlamda yazarın, siber uzamda kimliğin oluşumu ve gelişimine yönelik titiz tahlili takdire şayandır. Öte yandan, siber uzamdaki kimlikleri salt alanyazında öne çıkan ilk tartışmalara bağlı kalarak değerlendirmemesi, bunun ötesine geçerek siber uzamdaki kimliklerin yeni dönemde nasıl şekilleneceğine ilişkin mülahazalarda bulunması ise önemli ve kıymetlidir.

Birinci bölümün, “Dinin Dijital Hâlleri: Siber Uzam Aynasında Din” başlıklı dördüncü kısmında, medya ve din ilişkisinin gelişimine dair genel bir değerlendirmede bulunmaktadır. Bu çerçevede geleneksel medya ve din ilişkisinin gelişim sürecini -geleneksel medyanın lokomotifini olan televizyonu odağa alarak- 1950'li yıllardan 1980'li yıllara kadar kısaca özetleyen yazar, 1980'li yıllardan itibaren internetin yaygınlaşmasıyla birlikte siber uzama eklenmeye başlayan dinin, bu uzamda nasıl bir görünüm kazandığına ve bu uzamla hangi açılardan ne şekilde etkileşime girdiğine, kutsallık-sekülerlik dikotomisi bağlamında detaylı olarak eğilmektedir. İnternetin kutsal mı, seküler mi ya da hem kutsal hem de seküler bir mahiyet mi arz ettiğini, alanyazında öne çıkan tartışmalar etrafında irdeleyen yazar, “sekülerlik-kutsallık tartışmalarında bir konum almanın ve teknoloji-din ilişkisini klasik sekülerleşme tartışmaları üzerinden okumanın hayli zor görüldüğünü” belirtmektedir (s. 83). Buradan hareketle Dereli'nin, teknoloji-din ilişkisini inceleyen mevcut alanyazında -en azından Türkçe alanyazında- bir boşluğa işaret ettiğini, bir başka ifadeyle mevcut çalışmaların yetersizliklerinden/eksikliklerinden hareketle teknoloji-din ilişkisinde öne çıkan kutsallık-sekülerlik tartışmalarına yeni bir kapı araladığını ifade etmek de mümkündür. Öte yandan yazarın, siber uzamın akışkan bir yapı arz etmesi ve çevrimdışı dünyanın bir parçası ya da devamı olarak görülebilmesi sebebiyle kutsal bir muhteva taşıyabileceğini ileri süren görüşlere daha yakın durduğu anlaşılmaktadır (s. 86). Bu anlamda, siber uzamda kutsalın giderek yaygınlaşması veya siber uzamın kutsal bir nitelik kazanmasıyla dinin dijitalleşme sürecinin başladığı belirtilmektedir.

Dinin nasıl dijitalleştiğine, dijital dinin ne olduğuna, dijital dinin ne gibi özellikler taşıdığına özcü değinen Dereli, Heidi A. Campbell'ın (2013) kategorize ettiği dijital din çalışmalarında öne çıkan temaları açıklamakta, bu temalardan birisi olan ve eserin ana odağını oluşturan “dini kimlik” temasına geçiş yapmaktadır. Söz konusu temaya alanyazındaki tartışmalar bağlamında özcü değinen Dereli, “...çevrimiçi dini kimliği elde etmenin bir süreç gerektirdiğini, bir insanın bir dini/inancı benimsemesinin bağlamsal şartlara göre bütünüyle değişemeyeceğini, olsa olsa görünümünün değişebileceğini...” öne sürmektedir. Buradan hareketle yazar, dini kimliğin çevrimiçi ortamda, çevrimdışı ortamdan bağımsız bir biçimde oluşamayacağını, söz konusu kimliğin “geçici bir hevesle anlık meydana getirilemeyeceğini”, çevrimiçi dini kimliklerin çevrimdışı dini kimliklere kıyasla daha akışkan bir yapıya sahip olduğunu ve çevrimiçi-çevrimdışı kimlikler arasında gelgitler yaşayan bireyin dini kimliğinin akışkan bir muhtevaya sahip olduğunu iddia etmektedir (s. 104). Bu iddia ise eserin temel tezini oluşturmaktadır. Eserin temel tezine ve problematiğine ilişkin birtakım alt sorulara teorik düzlemde yanıt aranan birinci bölümün “Çevrimiçi-Çevrimdışı Uzamlar Üzerinden Dini Kimliği Okumak” isimli beşinci ve son kısmındaysa, dini kimliğin çevrimiçi-çevrimdışı uzamlar bağlamında kesişim noktalarına temas edilmekte ve her iki uzamın -daha önce

birçok defa dile getirildiği gibi- birbirlerinden keskin çizgilerle ayıramayacağı yine- lenmektedir. Bu itibarla, eserin teorik çerçevesini oluşturan birinci bölümünün, tutarlı bir yapıya ve mantıksal bir akışa sahip olduğunu söylemek mümkündür.

“Ekranla Değişen Dünya: Sosyal Medya ve Dini Kimlikler” başlığını taşıyan eserin ikinci bölümü, çalışmanın teorik çerçevesini oluşturan birinci bölümünde öne sürülen argümanların, pratik düzlemde nasıl bir karşılık bulduğunu ortaya çıkarmak amacıyla gerçekleştirilen saha araştırmasına ayrılmıştır. Söz konusu saha araştırmasının nasıl gerçekleştirildiği giriş bölümünde detaylı olarak izah edildiği için bu bölümde doğrudan araştırma sonucunda elde edilen bulguların ve bu bulgulardan hareketle yapılan analizlerin/yorumların aktarılması, tekrara düşmemek adına isabetli olmuştur. Bu çerçevede, “Niçin Sosyal Medyadayız?” başlığını taşıyan ikinci bölümün ilk kısmında, araştırmaya seçilen örneklem grubunun sosyal medyaya nasıl katıldıkları ve sosyal medyada neden bulduklarına ilişkin detaylı bilgilere yer verilmekte; “Paylaşmaya Değer Bulmak” isimli ikinci kısmında ise, katılımcıların sosyal medyada neden paylaşım yaptıkları ve söz konusu paylaşımların ne gibi içeriklere sahip olduğu aktarılmaktadır. Sosyal medyayı kullanım amaçlarının temelinde hangi motivasyonların yer aldığı tespit edilmesi, katılımcıların (dini) kimliklerinin sosyal medyada nasıl görünebileceğine yönelik çıkarımlarda bulunmaya imkân tanınması açısından önemlidir.

Araştırmanın merkezinde yer alan dini kimliğin sosyal medyadaki görünümüne, “Kimliğin ve Dini Kimliğin Sosyal Medyadaki Tezahür Alanları” başlıklı üçüncü kısımda yer verilmektedir. Sosyal medya kullanıcılarının dini kimliklerini, sadece yaptıkları dini içerikli paylaşımlar üzerinden anlamaya çalışmanın yeterli olmayacağını belirten yazar, katılımcıların dini kimliklerinin mahiyetini tespit etmek için kimliğin sosyal medyadaki sembolik göstergelerine odaklanmak gerektiğini öne sürmektedir (s. 130-131). Söz konusu sembolik göstergelerin *beğeni*, *gözetim*, *tüketim*, *mahremiyet* ve *sosyalleşme* olmak üzere beş tema üzerinden aktarılmaya çalışılacağı belirtilmekte (s. 131) ancak alt kısımlarda *mahremiyet* temasıyla bağlantılı olarak *paylaşım* ve *helal romantizm* olmak üzere iki farklı temaya daha yer verildiği görülmektedir. Elbette başta belirlenen beş tema ve bunlara sonradan eklenen iki temanın, araştırmaya katılanların dini kimliklerinin tezahür alanlarını ve biçimlerini göstermesi açısından oldukça önemli ve kıymetli olduğunu peşinen ifade etmek gerekir. Ancak veri aktarım akışını bozmamak, bütünlüğü ve tutarlılığı sağlamak adına, kimliğin sosyal medyadaki sembolik göstergelerine odaklanan temaların sınırlarının, temalara ilişkin verilerin aktarımı ve analizi yapılmadan önce daha net çizilmesinin metnin akıcılığına ve anlaşılabilirliğine daha çok katkı sağlayacağı söylenebilir.

Araştırmadan elde edilen verilerin, belirli temalara ayrılarak kategorize edilmesi ve verilere ilişkin yorumların yine bu temalar nezdinde yapılması, araştırma kurgusunun başarılı bir şekilde tasarlandığının ve uygulandığının önemli bir göstergesidir. Bu anlamda, söz konusu temaların her biri, eserin ana odağında yer alan kimlik ve dindarlık bağlamında, görüşmecilerden elde edilen veriler doğrultusunda detaylı olarak tahlil edilmiş ve belirlenen temalar arasındaki bağlantılar özenle kurularak ilişkilendirilmiştir. Ayrıca eserin giriş bölümünde bahsi geçen veri toplama tekniklerinin her birinin kullanıldığı, verilerin aktarımından ve yorumlanmasından kolayca anlaşılmaktadır. Özellikle katılımcıların sorulara vermiş olduğu yanıtların gelişigüzel sunulmadığı, her yanıtın ilgili temaya uygun düşecek biçimde ve yazarın gözlemleriyle birlikte yorumlanarak aktarıldığı görülmektedir. Bu kısımda dikkate değer bir başka husus, elde edilen verilerin, birinci bölümde oluşturulan teorik çerçevenin dışına çıkılmadan ve çoğu zaman bu teorik çerçeveye göndermede bulunularak aktarılmasıdır. Buradan hareketle eserin teorik düzlemiyle saha düzlemi arasında herhangi bir kopukluğa mahal verecek bir noktanın bulunmadığını ve çalışmayı oluşturan her iki bölümün başarılı bir biçimde birleştirildiğini söylemek mümkündür.

İkinci bölümün “Akışkan Uzamlar Bağlamında Sosyal Medya Kimliği” isimli dördüncü kısmında Dereli, ilk bölümde kimliğin siber uzamdaki muhtevasına ilişkin alanyazındaki mevcut tartışmaları hatırlatmakta ve söz konusu tartışmalarda benimsenmiş olduğu görüşü yeniden dile getirmektedir. Bu itibarla, çevrimiçi ortamlarla çevrimdışı ortamları ayırt ederken -eserin temel tezi olan kimliğin akışkanlaşmasından ve eserin başlığından mülhem- sanal-gerçek dikotomisini aşan bir anlayışla her iki ortamın birbirinden keskin çizgilerle ayıramayacağını yinelemekte ve bu tezi katılımcılardan aldığı yanıtlarla, bir başka ifadeyle araştırma bulgularıyla desteklemektedir. “Dindarlığın Deneyimlenme Sahası Olarak Sosyal Medya” isimli beşinci kısımda ise -birinci bölümde Campbell’a (2013) atıfla kategorize edilen dijital din çalışma alanları bağlamında- dindarlığın sosyal medyada nasıl deneyimlendiğine araştırmadan elde edilen bulgular neticesinde odaklanılmakta ve *paylaşımların dini/fıkî bağlayıcılığı, dini içerikli paylaşımlar, dini bilgilenmenin imkânı ve otantikliği, din anlatımı, dini topluluklar, dini otorite ve çevrimiçi ritüel olmak üzere belirlenen yedi tema üzerinden sosyal medyada dini kimliklerin nasıl görüldüğü ve dindarlığın nasıl akışkanlaştığı* aktarılmaktadır (s. 226). Kimliğin sosyal medyadaki sembolik göstergelerine odaklanan kısımda olduğu gibi, dindarlığın dönüşümünün de belirli temalar üzerinden aktarılması, araştırma verilerinin somutlaştırılması ve anlaşılması açısından oldukça kıymetlidir. Zira hem dindar kullanıcıların sosyal medya ortamlarında dini kimliklerinin/dindarlıklarının nasıl deneyimlendiği ve dönüştüğü serimlenmekte, hem de sosyal medyada gerçekleştirilen dini pratiklerin bu kullanıcılar tarafından nasıl algılanıp yorumlandığı ortaya çıkarılmaktadır.

“Dindarlar Sosyal Medyada Var Olmalı mı?” sorusuna yanıt aranan altıncı kısımda Dereli, araştırmaya katılan ve “dindar kullanıcılar” olarak nitelediği örneklem grubunun, sosyal medyada bulunma gerekçelerine, dini içerikli paylaşımları hangi saiklerden hareketle gerçekleştirdiklerine ve söz konusu paylaşımların muhtevasını hangi hususların belirlediğine odaklanmaktadır. Bu itibarla yazar, “... sosyal medyaya yansıyan dini kimliğe ve akışkanlaşan dindarlığa dair büyük fotoğrafı...” göstermeyi amaçladığını ifade etmektedir (s. 305). Araştırmadan elde edilen bulguların toparlanması ve dindar katılımcıların zihin dünyasında sosyal medyanın nasıl bir yer işgal ettiğinin tespit edilmesi açısından böyle bir soruya yanıt aramak oldukça anlamlıdır. Zira (dindar) katılımcılar nezdinde, dindarların sosyal medyada var olup olmaması gerektiği ancak böylesi bir soruşturmaya ortaya çıkarılabilirdi. “Sosyal Medyasız Bir Sabaha Uyanmak” başlıklı ikinci bölümün yedinci ve son kısmında, bir önceki kısımda sosyal medyadaki varlıkları sorgulanan dindar katılımcıların, bu varlıklarının günlük yaşantılarında nasıl bir değişiklik beraberinde getirdiği, bir başka ifadeyle sosyal medyanın, katılımcıların hayatlarını hangi açılardan ve ne şekilde etkilediği soruşturulmuştur. Böylesi bir soruşturmanın yapılması, eserin temel argümanlarının ve tezinin sağlamasının gerçekleştirilmesi açısından da oldukça önemlidir. Bu itibarla, katılımcılardan alınan yanıtlar farklı açılardan irdelenerek yorumlanmış ve çalışma sonuca bağlanmıştır.

Eserin sonuç kısmında ise öncelikle sosyal medya ve din etkileşimini inceleyen çalışma alanının genel bir değerlendirmesi yapılarak, kimlik ve dini kimlik çalışmalarının söz konusu alandaki konumuna çalışma nezdinde değinilmiştir. Bu çerçevede, dini kimlikler bağlamında sosyal medya ve din çalışmaları alanının gelişim seyrine kısa bir projeksiyon tutularak, alanın önemi ve ehemmiyeti yeniden vurgulanmıştır. Daha sonra çalışmanın temel problematiğine ilişkin gerçekleştirilen araştırmadan elde edilen bulguların genel bir değerlendirmesi yapılarak, öne çıkan sonuçlar aktarılmış ve bunlar eserin temel tezini destekleyecek biçimde sunulmuştur. Son olarak, alanla ilgili yapılan çalışmaların henüz yeterli düzeyde olmadığı vurgulanarak, alanyazında gerçekleştirilecek sonraki çalışmalar için önemli önerilerde bulunulmuştur. Eserin sonuç bölümünün, bir akademik metnin sonuç bölümünde olması gereken tüm hususları barındırması açısından başarılı bir şekilde kaleme alındığını söylemek mümkündür. Öte yandan bu bölümün çok uzun tutulmamış olması da önemlidir. Zira çalışmanın teorik çerçevesinde öne sürülen argümanların ve temel tezin, saha düzleminde gerçekleştirilen araştırma sonucunda ortaya çıkan bulgularla kanıtlandığı kolaylıkla anlaşılmaktadır.

Sonuç itibarıyla bu eser, sosyal medya ve din ilişkisine odaklanmakta ve dindarlığın/dini kimliğin sosyal medyayla birlikte değişip dönüştüğünü iddia etmektedir. Bu iddia, alanyazındaki (dini) kimlik tartışmalarında öne çıkan sanal-gerçek dikotomisi aşılarak, dindarlığın deneyimlenme sahası olan sosyal medyanın aslında sanıldığı gibi bir “sanallık” arz etmediği ve dolayısıyla burada deneyimlenen dindarlığın “gerçek” olduğu argümanıyla desteklenmektedir. Buradan hareketle, çevrimdışı dini kimlikler ile çevrimiçi dini kimliklerin birbirinden ayırlamayacağı, her iki ortamda deneyimlenen dindarlığın birbirini tamamladığı ve girift bir yapı arz ettiği, dolayısıyla dini kimliklerin özellikle sosyal medya ile birlikte akışkanlaşmaya başladığı öne sürülmektedir. Eserde öne sürülen bu argümanların, gerek teorik kısımda gerekse saha düzleminde eserin kaleme alınış amacının ve temel problematiğinin/tezinin dışına çıkılmadan başarılı bir şekilde kanıtlandığını söylemek mümkündür. Bu anlamda eser okuyucuya, teori-pratik dengesini koruyan bütüncül bir yapı sunmaktadır. Öte yandan, eserin yalın bir anlatıma sahip akıcı bir üslubunun olduğunu, bu anlamda okur dostu bir yapı arz ettiğini ifade etmek gerekir. İlahiyat, sosyoloji ve iletişim çalışmaları başta olmak üzere, sosyal bilimlerin farklı disiplinlerinin ortak çalışma alanlarından birisi konumunda bulunan ve ülkemizde henüz yeni sayılabilecek bir alan olan sosyal medya ve din araştırmalarına önemli bir katkıda bulunan eser, yerli alanyazında kaleme alınan nitelikli ilk metinlerden biri olması ve henüz emekleme döneminde olan söz konusu araştırma alanındaki boşluğu temel düzeyde doldurabilecek bir içeriğe sahip olması hasebiyle alanda çalışma yapacak araştırmacılar için önemli bir kaynak niteliği arz etmektedir.

Kaynakça

- Campbell, H. A. (2013). *Digital religion: Understanding religious practice in new media worlds*. New York: Routledge.
- Dereli, M. D. (2020). *Sanala veda: Sosyal medya ve dönüşen dindarlık*. Ankara: Nobel Yayınları.